Hadis ve Siyer Araştırmaları
Hadith and Sīra Studies
Cilt/Volume: XII | Sayı/Number: 1 | Yıl/Year 2026
hadisvesiyer.info | © Meridyen Derneği

Kitap Değerlendirmesi / Book Review

Muhaddisâtü Bilâdi Mâverâünnehr ve Horâsân ve Cühûdühünne fî Hıfzi's-Sünneti'n-Nebeviyye mine'l-Karni's-Sâlis ile'l-Karni's-Sâbi'i'l-Hicrî

Adîne Hân Muhammed Yûsuf

(Taşkent: y.y. 2023), 556 sayfa.

Değerlendirmeye konu olan eser,[1] Trablus'ta (Libya) bulunan Külliyyetü'd-Da'veti'l-İslâmiyye'de (College of Islamic Da'wah) Prof. Dr. Abdülbâsit İsmâil Yerbû' danışmanlığında 2021 yılında tamamlanan yüksek lisans tezinin ofset baskısıdır.[2] Müellif Adîne Hân,[3] Özbekistan'ın önde gelen din âlimlerinden biri olan Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf'un (1952–2015) kızıdır. Babası, Sovyet sonrası dönemde Orta Asya'da İslami ilimlerin yeniden inşasında önemli bir rol oynamıştır.[4] Müellif, eserinde tanıttığı birçok muhaddise gibi, âlim bir babanın evladı olma özelliğini taşımaktadır.

Eserin temel iddiası başlığında saklıdır. Buna göre Mâverâünnehirli ve Horasanlı kadınlar hicrî III. asırdan VII. asra kadar sünnetin muhafazasına fiilen katkıda bulunmuştur. Bu değerlendirmede eserin asıl değerinin dağınık kaynaklardan derlenen terceme envanterinde yattığı, buna karşılık derlenen

1 "Kadınların Hadis İlmine Katkıları" başlıklı çalışmamda (*Kadın ve Toplum*, [2024], 63-74), Adîne Hân'ın tezinden yararlanamamıştım. Bu kitabı tanıtmayı önceki çalışmamı tamamlayacak bir vazife olarak görmekteyim.

2 Adîne Hân Muhammed Yûsuf, *Muhaddisâtü Bilâdi Mâverâünnehr ve Horâsân ve Cühûdühünne fî Hıfzi's-Sünneti'n-Nebeviyye mine'l-Karni's-Sâlis ile'l-Karni's-Sâbi'i'l-Hicrî*, (2023), 5.

3 Değerlendirdiğim eser, yazarı tarafından şahsıma, 14-18 Nisan 2025 tarihlerinde Semerkant'ta düzenlenen Uluslararası İmam Buhârî Sempozyumu'ndaki akademik tanışma sonrasında takdim edilmiştir.

4 Yunus Abdurahimoğlu - Asife Ünal, "Sheikh Muhammed Sadik Muhammed Yusuf and Sciences of Koran", *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)* 2, Özel Sayı 1 (2016): 404-407.

verinin tahlilinde ve literatürle irtibatında belirgin zaaflar bulunduğu savunulacaktır.

Kitap mukaddime, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Mukaddimede tezlerin alışılmış usul başlıkları yer alır. Müellif burada konuya dair müstakil bir çalışma bulunmadığını belirtmekte, kadın muhaddisler hakkında tamamlanmış üç Arapça araştırmanın adını verse de bunlarda konuya değinilmediğini söylemektedir (s. 28-29). Bu noktada literatür taramasının yetersizliği, konudaki en geniş çalışma olan Ekrem Nedvî'nin kadın muhaddisler hakkındaki 43 ciltlik eserine[5] değinilmemesiyle örneklendirilebilir. Nedvî'nin eseri ile tez aynı yıl tamamlanmış olsa da kitap 2023'te basılmıştır ve aradaki süre metni güncellemeye yeterlidir. Ayrıca literatürde bundan önce yapılmış çalışmalar da bulunmaktadır.[6]

Giriş bölümünde müellif, Arap üniversitelerindeki tez geleneğine uygun şekilde, meseleyi sünnet mefhumu, rivayeten ve dirayeten hadis ilimleri ve muhaddis tanımının sınırları gibi temel ve bilinen konulardan başlayarak ele almakta, ardından bölgenin tarifini ve bölgede kadının konumunu üç seçkin örnek üzerinden işlemektedir (s. 37-70).

Eserin birinci bölümünde, bölgede yetişen kadın hadisçiler hicrî III-VII. asırlar arasında tasnif edilmekte ve her dönem ayrı bir başlık altında beş kısım hâlinde incelenmektedir. Tercemelerin asırlara dağılımı dikkat çekicidir. III. asırda yalnızca Ümmü Abdurrahmân el- Cürcâniyye yer alırken (s. 71-73) IV. asırda dokuz, V. asırda yirmi iki, VI. asırda elli dört ve VII. asırda beş isim tanıtılmaktadır. Tercemelerin büyük çoğunluğu muhaddisenin kendisinden ziyade babası, eşi, hocaları, öğrencileri ve semâ kayıtları üzerinden kurulmuştur. Müellif bu durumu ilk tercemede dönemin sosyal ve ilmî şartlarıyla açıklar (s. 71-73), ancak meseleyi bir kaynak problemi olarak tartışmaz. İlmî şahsiyeti hakkında doğrudan bilgi bulunan isimler ise sınırlıdır. Bunların başında V. asırdan; *Sahîh-i Buhârî*'nin âlî isnadının son halkası sayılan Kerîme el-Merveziyye (s. 108-111), meşhur cüzünün rivayetinde teferrüd eden Bîbî el-Hereviyye (s. 116-120), Zehebî'nin âlî isnad sahibi olarak andığı Fâtıma ed-Dekkâk (s. 122-126) ve Ebu'l-Hüseyin Abdülgâfir el-Fârisî'den *Sahîh-i Müslim*'i rivayet eden son kişi olan Fâtıma bint Za'bel (s. 184-188) gelir. IV. asırdan Ebû Dâvûd'un torunu olup ezberinden hadis imlâ ettiren Fâtıma es-Sicistâniyye (s. 86-87, 368), VI.

5 Muhammad Akram Nadwī - Hāshim Muhammad ʿAlī Husayn Mahdī, *al-Wafāʾ bi-asmāʾ al-nisāʾ: mawsūʿat tarājim aʿlām al-nisāʾ fī al-Hadīth al-Nabawī al-sharīf* (Jiddah, al-Mamlakah al-ʿArabīyah al-Saʿūdīyah: Dār al-Minhāj, 2021), c. 1-43.

6 Mesela bk. Asma Sayeed, *Women and the Transmission of Religious Knowledge in Islam* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013).

asırdan İbnü'l-Cevzî'nin hocası, vâize ve ribât sahibi Fâtıma er-Râziyye (s. 164-167), VII. asırdan ise Zehebî'nin "Horasan'ın müsnidesi" diye andığı, altmış yılı aşkın süre hadis edâ eden ve vefatıyla âlî isnadın kesildiği kaydedilen Zeyneb eş-Şa'riyye (s. 299-300, 303-309) bu isimlere eklenebilir. Öte yandan VII. asırdaki Zeyneb eş-Şa'riyye tercemesi (s. 303-309), VI. asrın sonunda yer alan Zeyneb el-Cürcâniyye tercemesinin (s. 299-300) mükerreridir. Baba adı, icâzet veren hocalar, vefat tarihi ve vefat yaşı iki yerde de aynıdır. Dolayısıyla eserdeki doksan bir tercemenin fiilî karşılığı doksan kişidir.

Tercemeler bir arada okunduğunda bölgedeki kadın rivayetinin birkaç ilim ailesi etrafında yoğunlaştığı görülür. Ebû Osman es-Sâbûnî'nin üç kızı Hadîce, Suteyk ve Zehrâ ile yeğeni Kerîme (s. 145-146, 152); Şahhâmî ailesinden Zarîfe, Saîde, Cevhernâz ve Fâtıma (s. 153-155, 221-226, 269-271, 286-288); *Sahîh-i Müslim* râvisi Furâvî'nin kızı Şerîfe ile üç torunu (s. 196-200, 295-296); Fâtıma ed-Dekkâk'tan kızı Kerîme el-Kuşeyriyye'ye, ondan da torunu Dürdâne el-Fârisiyye'ye uzanan ve üç kuşak boyunca kadından kadına devam eden rivayet zinciri (s. 173-177) eserin ortaya çıkardığı en çarpıcı örneklerdendir. Ayrıca Kerîme Kuşeyrî'nin diğer üç torunu Cevher, Celîle ve Sâre de anılmaktadır. Doksan muhaddiseden yirmisinin dokuz ayrı kız kardeş grubuna mensup olması aile içi aktarımın boyutunu göstermektedir. Bazı muhaddiselerin ilim halkalarına girişi de aile eliyle gerçekleşmiştir. Fâtıma el-İsterâbâziyye'yi İbn Adî'nin meclisine babası götürmüş (s. 90-91), Saîde eş-Şahhâmiyye'yi babası daha çocukken şeyhlere dinletip onun için bir cüz tahric etmiş (s. 221-226), Râdıye el-Mîheniyye'yi babası semâ için Irak'a götürmüş (s. 229-231), Safiyye el-Belhiyye âlî isnadlarını babasının istîcâzesiyle elde etmiştir (s. 168-170). Oğlu olmayan Ebû Ali ed-Dekkâk'ın birikimini kızına aktarması (s. 122-126) ve Zehebî'nin Tâhir eş-Şahhâmî için "çocuklarına ve torunlarına hadis dinletti, onlara âlî isnadlar kazandırdı" demesi (s. 153-155) aynı tabloyu tamamlar. Nesep bağı bulunmayan Âygar et-Türkiyye (s. 203-204) ile Cevze el-Belhiyye (s. 315-317) de halkaya yine bir âlimin hanesi üzerinden, velâ yoluyla dâhil olmuştur.

Tercemelerdeki yaş kayıtları ve "muammer" nitelemeleri bir araya getirildiğinde, seksene uzanan ömür esas alınırsa, doksan muhaddiseden on dokuzunun muammerundan sayılabileceği görülür (s. 71-356).

Birinci bölümün kaynakları incelendiğinde, her hicrî asrın büyük ölçüde tek bir temel kaynak etrafında şekillendiği fark edilir; bu kaynaklar genelde bölge coğrafyasında yetişmiş âlimlerin meşyeha (mu'cemü'ş-şüyûh) yahut mahallî tarih eserleridir. IV. asır muhaddiseleri ağırlıkla, İbnü'l-Beyyi' diye bilinen Ebû Abdillâh el-Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (ö. 405/1014) *Târîhu Nîsâbûr*'undan yapılan *Telhîsu Târîhi Nîsâbûr* üzerinden tanıtılır. V. asır ise Abdülgâfir el-Fârisî'nin *es-Siyâk*'ı ve ondan yapılan muhtasarlar üzerinden şekillenir.

VI. asra ise tartışmasız biçimde Sem'ânî damga vurmaktadır. Bu dönemin geniş terceme kadrosunun belkemiğini onun *el-Müntehab min Mu'cemi Şüyûhih*'i ile *et-Tahbîr*'i oluşturur. Sem'ânî'nin kaydı diğer kaynaklardan iki yönüyle ayrılır. Bir yandan bizzat kendi semâ ve icâzet tanıklığına dayanan birinci elden bilgi sunar; öte yandan bu yakın temas, râvilerin vefat tarih ve yerlerini çoğu zaman gün-ay-yıl ve defin mahalli düzeyinde tam tespite imkân verir.

Bunların dışında kalan, özellikle bölge dışına taşınmış yahut daha geç yaşamış râviler ise Zehebî (*Târîhu'l-İslâm*, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*), İbn Asâkir (*Târîhu Dımaşk*) ve İbn Nukta (*et-Takyîd*) gibi bölgeyle irtibatlı tarih ve hadis âlimlerinin eserlerinde, çoğunlukla bölge nisbeleri üzerinden izlenebilmektedir. Böylece eserin ortaya koyduğu tablo, Mâverâünnehir ve Horasan kadın muhaddislerinin isimlerinin iki yoldan korunduğunu gösterir. Bunlar yerelde şehir tarihleri ve şeyh mu'cemleri, bölge dışında ise büyük tarih-terâcim külliyatlarıdır. Müellif hâtimede Sem'ânî'nin belirleyici rolüne işaret etmekle birlikte, VI. asırdaki terceme bolluğunun bölgedeki ilmî canlılıktan mı yoksa Sem'ânî'nin kayıt titizliğinden mi kaynaklandığı sorusunu sormamaktadır.

İkinci bölüm, "Mâverâünnehir ve Horasanlı kadın muhaddislerin nebevî sünnetin korunmasına yönelik çabaları" başlığını taşımakta; hadis rivayeti, rivayetlerin tahrici, hadislerin zabt ve kitâbeti ile hadis öğretimi olmak üzere dört alt başlıktan oluşmaktadır. Birinci alt başlıkta kadın muhaddislerin hadis rivayetine katkılarını hadis eserlerinin türlerine göre sınıflandırmış, bunları cüzler, *Sahîhayn* ve emâlî gibi on alt başlıkta ele almıştır (s. 320-357). Ardından tercemesi verilen muhaddiselerin rivayetlerinden on altı hadis tahric edeceğini söylemiştir (s. 357). Ne var ki fiilen on bir rivayet işlenmiştir (s. 358-406). Bunların yedisi müellif tarafından sahih yahut hasen olarak değerlendirilmiş, üçü isnadındaki kopukluk veya zayıflık sebebiyle zayıf bulunmuş, birinde ise Hasan-ı Basrî'ye ait maktû' bir haber kaydedilmiştir. Kadınların hadis rivayetine katkısını göstermek üzere seçilen ilk örneğin vicâde yoluyla gelen, isnadı zayıf ve metni münker bir rivayet olması (s. 358-361) isabetli bir tercih değildir. Fâtıma ed-Dekkâk tarikiyle gelen ve *Sahîh-i Müslim*'de sıhhati tartışılan Ebû Süfyân rivayetinde ise müellif, hocası Muhammed Avvâme'nin izahını aktarmakla yetinir (s. 390-397). Bu kısım muhaddiselerin rivayet ettiği metinlerin mahiyetine dair bir tahlile dönüşmemekte, tahric alıştırması düzeyinde kalmaktadır.

Bölge muhaddiselerinin zabt ve kitâbetteki gayretine ayrılan üçüncü alt başlıkta da (s. 407 vd.) müellif, zabtın tanımı ve edâ lafızlarının manaları gibi en temel meselelerden başlar (s. 415-419). Ardından muhaddiselerin hadis aldıkları şeyhleri seçmedeki titizliklerine; semâın sıhhati, zabtı, mukabele ve icâzet alımı gibi konulardaki durumlarına değinir. Cerh ve ta'dîl âlimlerinin onlar hakkındaki

kanaatleri, semâ kayıtları, ilim yolculuğuna çıkan üç isim[7] ile hadis yazımına fiilen katıldığını tespit edebildiği iki isim[8] de kısaca temas ettiği meseleler arasındadır.

İkinci bölümün dördüncü ve son alt başlığında bölge muhaddiselerinin öğrencilerini ele almaktadır. Bir önceki alt başlıkta işlediği "titiz muhaddisin ancak tanınmış ve sika şeyhlerden rivayet edeceği" ilkesini burada işletir. Ona göre madem el-Hâkim en-Nîsâbûrî ve Sem'ânî gibi seçkin münekkitler bu kadınları şeyh edinip onlardan hadis almıştır, bu, bizzat onların güvenilirliğinin bir tevsîki sayılmalıdır (s. 445-458). Bu ilk kısımda tespit edebildiği meşhur âlimlere hocalık yapmış isimleri saydıktan sonra dört muhaddise için özel birer başlık açar. Kerîme el-Merveziyye'nin otuz (s. 459-472), Bîbî el-Hereviyye'nin on beş (s. 473-478), Fâtıma ed-Dekkâk'ın otuz altı (s. 479-490) ve Zeyneb eş-Şa'riyye'nin otuz dokuz (s. 491-502) öğrencisini sayar. Bu dört muhaddisenin her birinin doksanın üzerinde bir yaşta vefat etmesi, öğrencilerinin sayıca çokluğunda muammerûndan olmalarının temel etken olabileceğini düşündürmektedir. Ancak semâ ve icâzetin yaygınlaştığı, kitapların çoktan tedvin edildiği bir dönemde âlî isnad için bir şeyhten rivayette bulunmak, cerh ve ta'dîl anlamında bir tevsîk sayılamaz. Müellifin bu çıkarımı, erken dönem rivayet şartlarını sonraki asırlara taşıyan bir anakronizm içermektedir.

Müellif, hâtimede araştırmasının başlıca çıkarımlarını iki liste hâlinde toplar. Sonuç maddelerinin çoğu, çalışmanın gövdesinde geçen tespitleri — muhaddiselerin ilim ailelerinden gelişi, zühd ve hayır işleriyle de nitelenmeleri, çoğunun Nîşâburlu oluşu, Sem'ânî'nin belirleyici rolü ve asırlar ilerledikçe tercemelerin artışı— derli toplu biçimde tekrarlar; bunlara özgün olarak, talebe çokluğuyla öne çıkan dört ismi ve VI. asrın sonunda Guz (Oğuz) istilasına bağladığı gerilemeyi ekler. İkinci listede ise araştırmacılara ve eğitimcilere yönelik önerilerini sıralar. Bunlar, bu âlimeler etrafında akademik çalışma, sempozyum ve teliflerin çoğaltılması; öne çıkan şahsiyetler hakkında müstakil incelemelerle yazma eserlerdeki izlerinin takibi ve özellikle Kerîme el-Merveziyye'nin *Sahîh-i Buhârî* nüshasının tahkikli neşri ile muhaddiselerin katkısının *Fethu'l-Bârî* gibi şerhler üzerinden uygulamalı olarak ortaya konmasıdır.

Bütünüyle bakıldığında bu çalışma, kapsamı, kaynak kullanımı ve özellikle sonundaki toparlayıcı sentezi ile bir yüksek lisans tezinden beklenenin üzerindedir. Müellifin, dağınık şehir tarihleri ve şeyh mu'cemlerinden hareketle III. asırdan VII. asra kadar doksan kadar muhaddiseyi bir araya getirmesi; bunları hâtimede hem gerilemenin sebebine kadar uzanan sonuç maddelerinde toplaması hem de araştırmacılara somut tekliflerde bulunması, eserin en kıymetli

7 Râdıye el-Mîheniyye, Cum'a el-Mahmiyye ve Fâtıma el-Merveziyye (s. 421-422).

8 Kerîme el-Merveziyye ve Bîbî el-Hereviyye (s. 438-442).

taraflarındandır.

Bununla birlikte, birkaç husus dikkat çekmektedir. Metinde zaman zaman gereksiz tekrarlara rastlanmakta; tercemelerde verilen bilgiler ikinci bölümde büyük ölçüde yinelenmektedir. Müellif ayrıca bilinen temel meselelere girerek konuyu çoğu kez gereğinden geriden başlatmış, bu da hacmi bir miktar şişirmiştir. Müellifin verdiği sayılarla fiilen ortaya koyduğu sayılar arasında yer yer tutarsızlıklar görülür. Son olarak, hoca-öğrenci ve muhaddise adlarının uzun uzun künyelerle ve yer yer farklı biçimlerde verilmesi, aynı kişinin takibini güçleştirmektedir; ismin ilk geçtiği yerde tam künyesiyle birlikte meşhur şekli verilip sonraki zikirlerde yalnızca o meşhur adın kullanılması, okuyucuya büyük kolaylık sağlardı.

Daha esaslı eleştiri eserin başlığındaki iddiayla ilgilidir. Tercemelerde kaydedilen merviyyâtın büyük kısmı cüz, emâlî, erbaîn ve fevâid türünden geç dönem derlemeleridir ve muhaddiselerin çoğu uzun ömürleri sayesinde âlî isnadın halkası olarak öne çıkmaktadır. Bu tablo, sünnetin muhafazasından ziyade tedvin sonrası dönemde kitap rivayetinin ve isnad kültürünün sürdürülmesine işaret etmektedir. Müellifin "hıfzu's-sünne" kavramını bu ayrımı gözeterek tanımlaması ve muammerlik ile âlî isnad arasındaki ilişkiyi hâtimede müstakil bir sonuç olarak işlemesi beklenirdi. Aynı şekilde muhaddiselerin önemli bir kısmının zühd ve tasavvuf çevreleriyle irtibatı, vaaz ve ribât faaliyetleri tercemelerde kaydedilmekle kalmış, hadis rivayetiyle tasavvuf arasındaki bu kesişim yorumlanmamıştır.

Netice itibarıyla eser, müellifin tespitine göre konuya dair ilk müstakil çalışma olarak Horasan ve Mâverâünnehir'in kadın râvilerine ilişkin dağınık malzemeyi tek ciltte toplamakta ve hadis tarihi, kadın çalışmaları ve bölge tarihi araştırmacıları için kullanışlı bir başvuru kaynağı sunmaktadır. Muhtemel bir yeni baskıda mükerrer tercemenin ayıklanması, sayısal tutarsızlıkların giderilmesi, isimlerin yeknesak hâle getirilip bir şahıs dizini ile asırlara ve şehirlere göre tabloların eklenmesi, literatür taramasının güncellenmesi ve hâtimenin tahlilî bir sonuç bölümüne dönüştürülmesi eserin değerini artıracaktır. Bu hâliyle kitap, başlığının vaat ettiği tahlilden çok sağlam bir envanter sunmakta, asıl yorum işini sonraki araştırmacılara bırakmaktadır.

Sehal Deniz Varlık

(Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
sehaldeniz@mersin.edu.tr , orcid.org/0000-0002-3247-7490)

Kaynaklar

Abdurahimoğlu, Yunus - Ünal, Asife. "Sheikh Muhammed Sadik Muhammed Yusuf and Sciences of Koran". *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)* 2, Özel Sayı 1 (2016): 404-411.

Nadwī, Muḥammad Akram - Mahdī, Hāshim Muḥammad ʿAlī Ḥusayn. *al-Wafāʾ bi-asmāʾ al-nisāʾ: mawsūʿat tarājim aʿlām al-nisāʾ fī al-Ḥadīth al-Nabawī al-sharīf*. 43 cilt. Jiddah, al-Mamlakah al-ʿArabīyah al-Saʿūdīyah: Dār al-Minhāj, 2021.

Sayeed, Asma. *Women and the Transmission of Religious Knowledge in Islam*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

Adîne Hân Muhammed Yûsuf, Muhaddisâtü Bilâdi Mâverâünnehr ve Horâsân ve Cühûdühünne fî Hıfzi's-Sünneti'n-Nebeviyye mine'l-Karni's-Sâlis ile'l-Karni's-Sâbi'i'l-Hicrî, y.y. 2023.